

Derleme Makale

Bursa İpek Sektörünün XIX. Yüzyılda Yapısal Dönüşümü¹

Structural Transformation of Bursa Silk Sector in the XIXth Century

Cumali BOZPİNAR

Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı (Millî Emlak Genel Müdürlüğü)

cumalispontik@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-8760-5253>

Makale Geliş Tarihi	Makale Kabul Tarihi
16.01.2022	10.02.2022

Öz

Genel olarak Osmanlı ekonomisinin XIX. yüzyılda gerilediği kabul edilse de aksi görüşler de ileri sürülmektedir. Bu çalışmada XIX. yüzyıl Bursa ipek sektörünün yapısal durumu iktisadi zihniyet ilkeleri çerçevesinden incelenmiştir. Sektöre ilişkin ikincil kaynaklardan derlenen bilgilerin sektörde ortaya çıkan yapısal değişimler dikkate alınarak karşılaştırılması şeklinde bir yöntem izlenmiştir. Elde edilen temel sonuç, XIX. yüzyılda Avrupa ürünlerinin Osmanlı pazarına girmesine bağlı olarak Bursa ipek sektörünün yapısal bir dönüşüm geçirdiğidir. Başka bir deyişle sektör, ham madde üretiminde uzmanlaşma şeklinde yapısal bir dönüşüm geçirmiştir. Bu süreçte manüfaktürler devreye alınmış ve kapitalist üretim aşamasına geçilmiştir. Öte yandan, mutlak bir geçerliliği olmamakla birlikte, sektörde ham madde üretiminde uzmanlaşma biçimindeki yapısal dönüşüm, uluslararası iş bölümüne dâhil olmanın bir sonucu olarak “sanayisizleşme” örneği olarak değerlendirilebilir. Nitekim yerel zevklere uygun geleneksel yöntemlerle (el tezgâhları) üretimin devam etmesi, sanayisizleşme çıkarımımızın mutlak olmadığını göstermektedir: XX. yüzyıla kadar el tezgâhlarında poşu, keyfiye, eşarp, krep, kutnu, abani ve eski kadifeler dokunmaya devam etmiştir. Yukarıda belirtilen sonuçlar zihniyet ilkeleri çerçevesinde değerlendirildiğinde; her şeyden önce ülke genelinde loncaların kaldırması, hem iaşenin hem de gelenekçiliğin terk edilmesi demektir. İkinci olarak, çalışmanın sınırını aşmamak adına incelenmemiş olsa da sektörün vergilendirilmesine devam edilmesi fiskalizm ilkesinin bir uygulaması olarak kabul edilebilir. Aslında, fiskalizm dışındaki zihniyet ilkelerinin ortadan kalkması, kapitalist yönde bir gelişmenin ifadesi olarak değerlendirilebilir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Bursa, İpek, Zihniyet, Yapısal Dönüşüm

JEL Kodları: N00, N15, N25, N45

Abstract

Although it is generally accepted that the Ottoman economy declined in the XIXth century, contrary views are also put forward. In this study, the structural situation of the XIXth century Bursa silk sector is examined within the framework of economic mindset principles. A method is followed by comparing the information gathered from secondary sources regarding the sector, taking into account the structural changes. The main result obtained is that the Bursa silk sector underwent a structural transformation in the XIXth century, depending on the entry of European products into the Ottoman market. That is to say, the sector had undergone a structural transformation in the form of specialization in raw material production. In this process, the manufactures were put into operation and it had been passed to the stage of capitalist production. On the other hand, although it does not have an

¹ Bu çalışma Yazar'ın “Bozpinar, C. (2018). *Osmanlı Devleti'nde iktisadi zihniyet ve sanayileşme sorunsalı: Bursa ipek sektörü örneği* (Yayımlanmamış doktora tezi). Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara” künye bilgili doktora tezinden üretilmiştir.

Önerilen Atf /Suggested Citation

Bozpinar, C., 2022. Bursa İpek Sektörünün XIX. Yüzyılda Yapısal Dönüşümü, *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi*, 57(1), 336-348.

absolute validity, the structural transformation in the form of specialization in raw material production in the sector can be considered as an example of "deindustrialization" as a result of being included in the international division of labor. As a matter of fact, the continuation of the production with traditional methods (hand looms) in accordance with local tastes shows that our deduction of deindustrialization is not absolute: Until the XXth century, poşu, keyfiye, scarves, krep, kutnu, abani and old velvets continued to be woven on hand looms. When the above mentioned results are evaluated within the framework of mindset principles; first of all, the abolition of guilds throughout the country means the abandonment of both iâşe and traditionalism. Secondly, the continuation of the taxation of the sector, although it has not been examined in order not to exceed the limitation of the study, can be accepted as an application of the principle of fiscalism. In fact, the disappearance of mindset principles, except for fiscalism, can be considered as an expression of a development in the direction of capitalism.

Keywords: Ottoman, Bursa, Silk, Mindset, Structural Transformation

JEL Codes: N00, N15, N25, N45

1. Giriş

Osmanlı ekonomisinin Sanayi Devrimi'ni gerçekleştirmiş fazlasıyla rekabet üstünlüğüne sahip Batı Avrupa ekonomisi karşısında XIX. yüzyılda peyderpey gerilediği ve hatta "çöktüğü" üzerine genel olarak mutabakat bulunsa da aksi görüşler de ileri sürülmektedir. Esasında konu Osmanlı sosyal formasyonunda kapitalizme geçilememesi tartışması bağlamında "the grand problematic" niteliğine de sahiptir.

Temel iktisat teorisi çerçevesinde Osmanlı toplumunun iktisadi zihniyetine bağlı olarak *homo economicus* tipini ortaya çıkaramadığı kabulünden bakıldığında, Osmanlı ekonomisine ilişkin "çöküş" ve "gerilik" nitelendirmelerini yerinde değerlendirmeler saymak mümkündür. Oysaki Osmanlı toplumunun kapitalizm öncesi yapısı dikkate alındığında bu nitelendirmeler tartışmalı hale gelmektedir. Şöyle ki kapitalizm öncesi toplumlarda kapitalist toplumlardan farklı olarak Weberyen objektif rasyonalite değil, gelenekler ekseninde şekillenen subjektif rasyonalite geçerli olmuştur.

Mehmet Genç, Osmanlı toplumu için yaptığı analizde bazı iktisadi zihniyet ilkeleri ortaya koymuştur. Weberyen subjektif rasyonalite niteliğindeki bu ilkeler iâşe, gelenekçilik ve fiskalizm olmuştur (Bozpinar, 2018; Bozpinar, 2020). İâşe "iktisadi konulara tüketici lehine bakılarak nihai tüketicinin eline geçene kadar tüm sürece devlet tarafından sıkı bir şekilde müdahale edilmesiyle piyasada arz edilen mal miktarının olabildiğince yüksek düzeyde tutulması" şeklinde ifade edilebilir. Bu ilkenin zanaatkarların ham madde tedarikinde zorluk yaşamamasını da kapsadığı belirtilmelidir. Gelenekçilik "iktisadi faaliyetlerde yerleşmiş (kurulu) düzenin muhafazası ve yerleşmiş (geleneksel) kurallara uyulması" olarak tanımlanabilir. Sonuncu ilke olan fiskalizm ise "iktisadi faaliyetlerden elde edilen devlet geliri hasılatının olabildiğince artırılması ve ulaşılan düzeyin gerilemesinin önüne geçilmesi amacıyla gözetilmesi" olarak tanımlanabilir.

Bu çalışmada XIX. yüzyıl Bursa ipek sektörü yapısal yönden iktisadi zihniyet ilkeleri çerçevesinden incelenmiştir. Söz konusu sektörün araştırma konusu olarak seçilmesinin sebebi zamanın diğer Osmanlı sektörlerine göre piyasa ilişkilerinin daha kurumsal bir nitelikte olmasıdır.

Çalışmada ikincil kaynaklardan derlenen bilgilerin karşılaştırılıp değerlendirilmesi şeklinde bir yöntem izlenmiştir.

2. Bursa İpek Sektörü: XIX. Yüzyıl Öncesi Gelişmeler

Kuzey İran bölgesi, hem Anadolu hem de Avrupa için VII. yüzyıldan itibaren ipek sektöründe ham madde (ham ipek) kaynağı olmuştur.² Osmanlı Devleti'nin kuruluşunu müteakip süreç içinde İran ipeğinin Anadolu ve Avrupa'ya taşındığı güzergâh da Osmanlı kontrolüne geçmiş ve XIV. yüzyıl sonlarına gelindiğinde Bursa küresel düzeyde bir ipek ticareti ve ipekli imalatı merkezi halini almıştır (İnalçık, 1960).³ Bursa'nın bu konuma gelişi XIV. yüzyılın ortaları olarak tarihlendirilmelidir çünkü Osmanlı yönetimi tarafından 1352'de Cenovalılara verilen ticari ayrıcalıklar ile 1354'te Ankara'nın Osmanlı egemenliğine geçişi bu minvalde gelişmeler olmuştur. Esasında Osmanlı egemenliğinin

² İpek üretiminin kökenine ilişkin muhtelif rivayetler bulunmaktadır. Ayrıntılar için bk. Dalsar (1960).

³ "...Bursa'daki ipekli kumaş üretiminin nasıl ortaya çıktığı pek bilinmemektedir. Ancak ham ipek çok uzakta olan Azerbeycan'dan geldiğine göre, ipek imalatının Bursa'ya, bu kent 15. yüzyılda uluslararası ticaretin bir merkezi haline geldikten sonra yerleştiği varsayılmalıdır..." Faroqhi (2002: 168).

genişletilmesi yani Osmanlı'nın 1392'de, Amasya'nın 1392'de ve Erzincan'ın 1401'de alınması da ipek yolu üzerindeki başlıca merkezlerin ele geçirilmesi amacını göstermektedir. Keza 1402 Ankara Savaşı'na da bu niyetle cüret edilmiştir. Bu niyetten hiç vazgeçilmemiştir (İnalçık, 2009: 274-5).

İran'la uzayan savaşların ipek ithalatını kesintiye uğratmasına bağlı olarak XVI. yüzyıl başlarında Osmanlı ülkesinde ipek üretimi devlet tarafından teşvik edilmiştir. Bu süreçte Bursa'da da ipek üretimi yapılmaya başlanılmış olmalıdır (Çizakça, 1980: 144).⁴ Üretime başlanılma tarihi tam olarak tespit edilememekle birlikte 1587 yılı itibarıyla Bursa'da ham ipek üretildiği bilinmektedir (Issawi, 1980: 254).⁵

Bursa'da 1587 sonrasında ham ipek üretimi genişlemiştir. Bu kapsamda 1775'de Bursa'da üretilen ham ipeğin 1.500-4.000 balya (yaklaşık 150 bin-440 bin kg) olduğu belirtilmektedir. Üretim yerel ihtiyacı karşıladığı gibi fazlasının hem diğer Osmanlı üretim merkezlerine (İstanbul, İzmir, Halep, Şam ve Mısır gibi) hem de Avrupa'ya gönderildiği anlaşılmaktadır. İngiltere 700-800 balya alım yaparken, Fransa bu miktardan daha az ve İtalya ise iç üretimi ihtiyacına yetmediği dönemlerde alım yapmıştır. Sadece İngiltere'nin alım miktarı dikkate alındığında üretimin en az yarısının Avrupa'ya ihraç edildiği kabul edilebilir. Diğer taraftan Bursa dâhil ülke içinde kullanılan iyi kalite ipek *tefe*⁶ başına 34-35 kuruşa ve Avrupa'ya ihraç edilen ise 28-29 kuruşa satılmıştır. Bu durumda ipekten elde edilen gelir 4 milyon kuruş (yaklaşık 500.000 *pound*) olmuştur (Issawi, 1980: 254).

Bursa yöresi, ipekli dokumacıları için gerekli ham ipek üretimi yönünden kendine yeterliğini 1800'ler itibarıyla korur durumdadır. Diğer üretim merkezlerinin ise dışa bağımlı oldukları anlaşılmaktadır: Halep, kısmen yöre üretimini kullansa da Bursa, Amasya ve Diyarbakır'a, İstanbul, ilk sırada Bursa'nın yer aldığı aralarında Amasya'nın da bulunduğu tamamen başka yörelere (Quataert, 2011: 200). Böylece Osmanlı Devleti'nin ipekli dokumacılıkta 1800'lerde ham madde yönünden dışa bağımlılığının bulunmadığı anlaşılmaktadır.

Diğer taraftan XVIII. yüzyıl sonlarında Osmanlı ipekli dokumacılarının göreceli olarak ülke pazarlarına çekildikleri belirtilmelidir. 1800'ler itibarıyla ise yurtdışı pazarları Avrupalı rakiplerine bırakmış ve bütünüyle ülke pazarlarına çekilmişlerdir (Kaygalak, 2008: 166-7; Quataert, 2011: 200).⁷

3. XIX. Yüzyılda Bursa İpek Sektörü: Genel Bakış

Osmanlı toplumunda XVIII. yüzyıl sonlarından başlayan moda değişiklikleri XIX. yüzyılın ilk yarısında iyice ivme kazanmıştır. Aynı dönemde Avrupa'da pamuk iplik üretiminde mekanizasyona geçilirken Osmanlı sarayında yeni bir moda akımı başlayarak ipekli giysilerin kullanımı bırakılmış ve yerini pamuklular almıştır. Bu süreçte Tanzimat Dönemi'nin hemen başında yapılan değişikliklerle etnik-resmi-çalışan grupları kapsayan kılık-kıyafet düzenlemelerinin iptal edilmesinin pamuklu giysilere geçişi hızlandırıcı yönde etkilediği görülmektedir. Bu değişim 1830'larda sürmüştür (Quataert, 2011: 202). Nitekim bu dönemde el tezgâhlarının hemen hemen yarısında pamuklu dokunduğu görülmektedir: %40 oranında pamuk-ipek karışımı dokumaların üretimine ayrılmışken, %10 oranında ise işleminde altın ve gümüş ipliğin kullanıldığı ipekliler dokunur durumdadır. Bu oranlar 1850'lerde değişmemiştir. Pamukluların payı ancak 1860'lardan itibaren artmıştır ve ipek-pamuk karışık dokumaların oranı %46'ya yükselmiştir. Artış eğiliminin devam ettiği ve oranın 1871'de %80'e ulaştığı görülmektedir (Altun, 2013: 23).

Aynı süreçte Bursa yöresi, fiyatındaki düşmeye bağlı olarak İngiliz ipliği dış pazarlarından önemli biri haline gelmiştir. Bu kapsamda 1839'da, Bursa'da satılan İngiliz ipliği miktarının %18 artışla 128 bin

⁴ XV. yüzyıla ilişkin Bursa kadı sicillerine göre; Mora'da Bizans Dönemi'nden beri yaygın bir şekilde ipek üretimi yapılır durumda olup buradan İran ipeği kadar kıymetli olmasa da Bursa'ya ham ipek getirildiği ve keza Arnavutluk'ta da ipek üretilip başka yerler yanına Bursa'ya da ham ipek gönderildiği anlaşılmaktadır (İnalçık, 2020).

⁵ Bursa, iklim ve coğrafi özellikleri ile dut bahçelerinin varlığıyla ham ipeğin elde edildiği ipek böceği yetiştirilmesi için uygun şartlara sahip olmuştur (Altun, 2013: 87).

⁶ İngilizce kaynaklarda, örneğin Issawi'de (1980), *teffe* olarak geçmektedir. 1 *tefe*=5.000 dirhem iken 1 dirhem 3,072-3,207 g ağırlığındadır (Taşkın, 2005).

⁷ Bursa ipek sektörü XIX. yüzyılda yapısal olarak dönüşüm geçirmiştir. Bu döneme kadar sektörde M. Genç tarafından ortaya koyulan ve Bozpinar (2018, 2020) tarafından Weberyan subjektif rasyonalite niteliğinde olduğu kabul edilen iktisadi zihniyet ilkelerinin geçerli olduğu söylenebilir. Çalışmanın sınırlılığı içinde XIX. yüzyıl öncesi dönemde sektörün temel karakteristikleri iktisadi zihniyet ilkeleri yönünden ele alınmamıştır. Konuyla ilgili olarak ayrıca bk. İnalçık (1969), Alkan (2005) ve Ergenç (2014).

kilo düzeyinde olduğu belirtilebilir. Ayrıca yörede İngiliz mamul malları tüketim miktarı %20-25 arttığı gibi İngiliz ürünleri satılan dükkânlar da çoğalmıştır. Bu kapsamda 1839 başında 160 olan sayının yılın sonunda artarak 200'e yükseldiği görülmektedir (Quataert, 2011: 204).

İpekli dokumacılar, durumlarını kötüleştiren bu rekabete türlü yollarla karşılık vermişlerdir. Bunlardan ilki, saf ipek ya da ipek-pamuk karışımı içeriğindeki muhtelif kumaşlarda makine üretimi iplik tercih etmeye başlamışlardır. Başka bir tepki, hem evlerde imal edilen pamuk iplik hem de ipek ipliği yerine İngiliz ipliği kullanmışlardır. Bu tepkiyle ilgili olarak 1840'da 6.100 kilo İngiliz ipliğinin 18 bin top ipek-pamuk karışık dokuma üretiminde kullanıldığı belirtilebilir. Söz konusu tepkilerin üretim maliyetlerinde düşmeye yol açmasıyla ipek-pamuk karışık dokumaların (kutnu, hakir ve kaftan) satış fiyatları da %8-10 düşmüştür. 1840'lar itibarıyla Osmanlı kadınları tarafından yerli pamuğu eğirmenin zaman kaybı olduğunun görülmesiyle evlerde kullanılan dokumaların imalatında İngiliz ipliği tercih edilmeye başlanmıştır. Pamuk ipliğin kısmen veya tamamen ipekli niteliğindeki kumaşlarda ipek iplik yerine kullanılmasına devam edilmiştir (Quataert, 2011: 204).

Diğer taraftan devletin de ipekli dokumacı zanaatkârını sahipsiz bıraktığı görülmektedir. Bu kapsamda Quataert (2011: 195-6) XIX. yüzyılın ilk çeyreğine gelindiğinde fiili olarak ipekli dokuma zanaatında loncaların kaldırıldığı ve bu faaliyetle uğraşılmasının serbest bırakıldığını belirtmektedir. Konuya ilişkin daha makul değerlendirme 1838 Osmanlı-İngiliz Serbest Ticaret Anlaşması'yla (Balta Limanı Anlaşması) Osmanlı ülkesinde tüm tekellerin yasaklandığıdır (Issawi: 1980: 74-5).

Bursa'da ipekli imalatına ilişkin veriler yönünden 1840'a kadarki dönemde sıkıntı çekilmektedir. 1840'dan 1860'lara kadar ise düzenli veriler mevcuttur (Quataert, 2011: 198). Eldeki verilere Tablo 1'de yer verilmiştir. Bu tablonun düzenlenmesinde yararlanılan belgelerde imalat cinsinin tasnifi dönem boyunca standart bir özellik göstermediğinden sadece ham ipek kullanılarak üretilen dokumaların üretim düzeylerinin gelişimiyle ilgili net değerlendirme yapılamamakla birlikte 1850'lerin ortalarına kadar üretilen ipekli miktarının gerilediği söylenebilir.⁸ 1850'lerin ortasından itibaren ise üretim artışı sağlanmış olsa da imalat (dokuma) cinslerinin sadece ham ipek olmadığı pamuk iplikle karıştırılarak dokuma yapıldığı anlaşılmaktadır.

Tablo 1: Bursa'da İpekli İmalatı (1840-1896)

Yıllar	Üretim Miktarı (Top)	İmalat Cinsi
	10.000	İpek-pamuk karışık
1840	18.000	Kutnu, hakir
1844	20.000	Bursa dokumaları
1846	13.000	Bursa dokumaları
1851	15.000	Bursa dokumaları
1853	10.000	Bursa dokumaları
	20.000	Bursa dokumaları
	2.300	İpekli gaze
1857	800	İpekli mendil
	100	Peştamal
	2.400	Bursa dokumaları
1860	20.000	Pamuklu hamam eşyası
	1.300	İpekli ve ipek-pamuk karışık
1862	2.000	İpekli mendil

⁸ Nitekim 1884 yılı salnamesinde 50 yıl öncesi (1834) için şehirde 700 el tezgâhi bulunduğu, 30 yıl önce kumaş kalitesinin Avrupa üretimi kumaşa göre gerilediği ve hâlihazırda yalnızca 240 el tezgâhının faaliyette olduğu belirtilmektedir (Çiftçi, 2017: 119-120).

	30.000	Pamuklu
	5.000	İpekli mendil
1863	3.000	İpekli-pamuklu (kutnu)
	400	Elbiselik gaze
1896	40.000	İpekli ve ipek-pamuk karışık

Kaynak: Quataert (2011: 199).

Yukarıda anlatılanlardan XIX. yüzyıl itibarıyla Bursalı ipekli zanaatkârlarının Avrupa pazarlarından çekildikleri, ülke içi pazarlarda ise Avrupalı rekabetiyle karşılaşmakla birlikte ithal iplik kullanmak suretiyle söz konusu rekabet karşısında direndikleri anlaşılmaktadır.⁹

Bursalı dokumacılar, yukarıda belirtilen moda değişiklikleri ve piyasa bazında karşılaştıkları rekabet sonucunda işlerinin bozulması yetmezmiş gibi Avrupa'dan 1850'lerde gelen ve etkisini 1880'lerin sonuna kadar gösteren ipek böceği salgınından da fazlasıyla zarara uğramışlardır. Bu salgın boyunca yörenin koza elde edilememesine bağlı olarak ham ipek üretimi düzeyleri ciddi ölçüde gerilemiştir. Dahası, yörenin dokumacıları üretilen kıt miktardaki ham ipek için Avrupalı alıcıların rekabetine maruz kalmışlardır.¹⁰ Böylece 1860'larda ipekli üretim düzeyinin 1810'lar ve 1820'lerdekiyle karşılaştırıldığında %90, işleyen tezgâh sayısının ise %75 azaldığı tahmin edilmektedir. İzleyen yaklaşık otuz yılda yörenin ipekli üretimine dair henüz belge bulunmamasına bağlı olarak bu dönemin üretim miktarları da bilinmemektedir. İpek böceği salgınlarının ve dolayısıyla durgunluğun yaşanmasına bağlı olarak üretim düzeyi gerilemiş olmalıdır; nitekim ham ipek üretiminin 1870'lerde 1857'de gerçekleşen zirve düzeyinin %14'üne kadar düştüğü tahmin edilmektedir. 1890'ların ortasından başlayarak gerçekleşen üretim düzeylerine ilişkin elde belge bulunmakta olup bunlardan elde edilen bilgiler bazı örüntüler göstermektedir. Buna göre ipekli üretiminde kullanılan ham ipek miktarında yıllar itibarıyla büyük farklar ortaya çıkmıştır: 1898'de (11.751 kg'den 22.524 kg'ye) ikiye katlanmış, 1905'te önceki yılın yarısı düzeyine (35.772 kg'den 17.124 kg'ye) gerilemiş ve 1908'de üçe (11.976 kg'den 35.873 kg'ye) katlanmıştır. Miktar değişimlerinde bazı faktörler etkili olmuştur: Ham ipek çıktı düzeyindeki değişimler, ham ipeğe yönelik uluslararası talep ve ülke içinde satınalma gücü düzeyi. Son değişken, o yıllarda gerçekleşen kötü hasat ve 1896'yı izleyen yıllarda tarım ürünlerinin artan fiyatlarıyla ilişkilidir. Belirtilen yıllık dalgalanmalara rağmen mevcut verilerden açık bir şekilde 1890'ların ortasından başlayarak ipekli üretiminde öncesine göre yüksek düzeyde artışlar gerçekleştiği görülmektedir. 1896 sonrası on yıllık dönemde, yüksek düzeyde üretime devam edilmiştir; dokumacılar yöreden elde edilen ham ipeğin yıllık 22 bin kiloyu aşan bir kısmını kullanmışlardır. Aynı dönemde, Bursa'da ipekli üretimi %50 artmıştır ve 1850'lerin ortalamasının yaklaşık iki katı düzeyine gelmiştir.¹¹

Osmanlı Bursa'sında ipekli üretimiyle ilgili son belirtilecek husus dar bir ölçekte olmak üzere dokuma makinelerinin edinilmesidir. Söz konusu makineler II. Meşrutiyet'in İlanı sonrası 1910 yılında yurt dışından ithal edilmeye başlanmıştır (Dalsar, 1960: 432). Sonrasında dokuma makineleri getirilmeye devam etmiş ve hatta Mensucat Türk A. Ş. adıyla bir şirket kurulmuş olmasına rağmen dokumacılıkta yapısal bir ilerlemeden Osmanlı Devleti'nin geri kalan döneminde bahsetmek mümkün değildir (Dalsar, 1960: 433). Makineyle ipekli üretimine ilişkin elimizde bazı veriler bulunmaktadır.

⁹ Bu değerlendirmelerimizi destekleyecek bazı kayıtlar bulunmaktadır. Bunlardan ilki olan 1800-1839 dönemi Bursa şer'iyе sicilleri üzerinde 810 terekenin incelendiği bir çalışma bulgularına göre; en pahalı gedik 9.166,5 kuruş değerindeki bakkal dükkânı ve en ucuz gedik 5,5 kuruş değerindeki bazarıcı iken 81 kuruş değerindeki bir dokumacı zanaatı olan dolabacı gediği ilk on arasında yer almamaktadır (Öztürk, 2017). Bu veriler 1838 öncesi dönemde ipekli dokuma zanaatının ne derece gerilediğinin göstergeleri olarak yorumlanabilir. İkincisi, Osmanlı Bursa'sında ipekli dokumacı loncası bulunduğu bahsedilen fakat bu loncanın XIX. yüzyıldaki durumuna ilişkin bilgi vermeyen Dalsar'ın (1960: 115) şu açıklamalarıdır: "İşlerin yürütülmesi ve bilhassa san'at kabiliyetinin ölçülmesi için çalışan bu teşkilatın 40-50 yıl önceye kadar, çok zayıf bir halde yaşadığı anlaşılmaktadır. Bazı yaşlı kimseler az çok bunlara yetişmişlerdir." Sonuncusu ise 1840'lar sonrası ipekli üretiminde kapitalist tesislerin yayılması sürecinde Setbaşı Mahallesi'ndeki Irgandı Köprüsü'nde dokumacı işliklerinin bulunduğu ve zanaatkârların bir örgütünün olduğuna dair şu ifadedir: "A corporation of silk weavers occupied the bridge's stucco-covered brick and timberframe workshops." (Laurent, 1989: 96). Doktora tezi niteliğindeki bir çalışmada zanaatkârlar arası örgütlenmeyi ifade etmek üzere "corporation" kelimesinin kullanılmasının, söz konusu örgütlenmenin lonca yapısında değil de dernek yapısında olduğunu ifade ettiğini düşünüyoruz.

¹⁰ Ayrıca 1855 depreminde şehirdeki el tezgâhlarının yerleştirildiği binaların yıkılmasıyla ipekli üretimi ciddi bir şekilde sekteye uğramıştır (Kaygalak, 2008: 160).

¹¹ Bu dönemde Düyun-ı Umumiye İdaresi'nin aldığı muhtelif önlemler ve verdiği teşviklere bağlı olarak artan ham ipek üretiminin de ipekli imalatındaki canlanmada büyük etkisinin olduğu kabul edilmektedir (Kaygalak, 2008: 168).

1910 yılında bu makinelerde, yıllık 10 bin kg ham ipek kullanıldığı tahmin edilmektedir. 1913'te ise makine kullanılarak üretilmiş ipekli değerinin el tezgâhlarında dokunanların değerinin tahminen 1/12'si olduğu belirtilmektedir (Quataert, 2011: 205-7).

Yukarıda anlatılanlara göre bir değerlendirme yapıldığında; Bursa'da XIX. yüzyılda ipekli dokumacıların ülke içi piyasada yabancı rekabeti ve aleyhlerine gelişmelere karşı tepki göstererek sadece ülke içi piyasa talebine yönelik olarak faaliyetlerine devam ettikleri söylenebilir. Dahası, bu süreçte makine kullanımı gibi bir teknolojik gelişim içine girmedikleri gibi Avrupalı alıcıların artan taleplerinden kaynaklı olarak yükselen ham ipek fiyatının ham ipek üreticiliğini cazip duruma getirmesiyle ipekli dokuma zanaatından büyük kopuşlar yaşanmıştır. Bu dönüşümün ayrıntılarına aşağıda yer verilmiştir.

4. XIX. Yüzyılda Bursa İpek Sektöründe Yapısal Dönüşüm: Bazı Tespitler

Osmanlı Bursa'sında ipek sektörü XIX. yüzyılda yapısal bir dönüşüme uğrayarak ipeklileriyle ilgili şöhretini yitirmiş ve neredeyse tamamının Avrupa'ya gönderildiği ham ipek üretimine yönelmiştir. Bu dönüşüm; yerli zanaatkârların yurtdışı pazarlarını yitirmesinin, ipeklinin yerini ağırlıklı olarak pamuklunun aldığı moda değişiminin ve ülke içinde ithal İngiliz pamuk ipliğinin kullanımının yaygınlaşmasının etkileri sonucunda ortaya çıkmıştır.

Ayrıntısına inildiğinde ağırlıklı olarak ihracat amaçlı ham ipek üreticiliğinin gelişmesinde hem süreklilik hem de eşzamanlılık niteliğindeki iki eğilimin etkisinden bahsedilebilir. Bir taraftan Avrupa'da gerçekleşen refah artışına bağlı olarak kişi başı kumaş tüketimi artışı beraberinde ham ipek talebini de fazlasıyla artırmıştır. Diğer taraftan ülke içinde büyük miktarda ham ipek üretimi için gerekli iş gücü ortaya çıkmıştır. Son gelişmenin belirleyicilerinden biri 1820'lerden itibaren ipeklilere yönelik talebin gerilemesiyle bir kısım dokumacıların zanaatı bırakmak zorunda kalmasıdır. Ülke içi gelişmeyle ilgili olarak ithal pamuk ipliğinin ucuzluğuna bağlı olarak pamuk ipliğini elle eğirenlerin, getirisi artan ipek çekim işine yönedikleri de kabul edilebilir. Bunun dışında gerekli sermayeye sahip olan yerli ve yabancı tüccarların, yurt dışı talebi fırsata çevirip ülke içindeki mevcut iş gücünü organize ettikleri belirtilebilir.

Bursa ipek sektörünün yapısal değişimi XVIII. yüzyılda başlamıştır. XVIII. yüzyılda Avrupa'nın artan talebine bağlı olarak, Bursa'da üretilen ham ipek ülke içinden ziyade yurt dışına gönderilir olmuştur. XIX. yüzyılın başlarında bu yapısal değişim süreci devam ettiği gibi üretim kalitesi ve iş gücünün örgütlenmesinde değişiklikler ortaya çıkmıştır. Makineyle üretimin genişlemesine bağlı olarak Avrupa'nın standardize edilmiş kalitede ham ipek ihtiyacı artmıştır. Bu doğrultuda ihtiyaç duyulan ham maddeyi sağlamak üzere Avrupalı temsilciler Osmanlı ülkesinde ipeğin elle eğrilmesi faaliyetlerini sıkı bir şekilde kontrol etmeye başlamışlardır. Kısa mancınık olarak adlandırılan aletlerin işleyişini anlatıp 1850'lerin sonları itibarıyla hem evlere hem de küçük atölyelere kurulumunu yapmışlardır. Dahası, ihtiyaç duydukları standart kalitede ham ipeğin üretildiği büyük imalathaneler¹² açmışlar ve kısa mancınıklar ile diğer gerekli donanımı bu tesislere sağlamışlardır (Quataert, 2011: 209-10). Bunun dışında Avrupa'da yaygınlaşmış kozaların buharda ıslatılması suretiyle ipek ipliğinin çekilmesi işlemini kolaylaştıran yöntemi Bursa'ya taşımışlardır. Böylece Bursa'da geleneksel yöntemlerle (*tepme mancınıklarda*¹³) yapılan ipek çekim faaliyetinin yerini üretimde buhar gücünün kullanıldığı filatür tesisleri almış ve 1840-1850 döneminde üretim 2 kat artmıştır.¹⁴ Buhar gücünün kullanılmasının işleri kolaylaştırmasına bağlı olarak söz konusu tesisler yörede hızla çoğalmıştır (Quataert, 2006: 1021-2; Altun, 2013: 23-4).¹⁵ Bu artışları göstermek üzere Tablo 2 düzenlenmiştir. Bu tablodan da görüldüğü

¹² Bu tesislerin niteliği –imalathane (manüfaktür) ya da fabrika olup olmadığı- literatürde tartışmalıdır. Erder (1976) ve Kaygalak (2008) söz konusu tesisleri fabrika kategorisine dâhil ederken Bozpinar (2021) manüfaktür olarak nitelendirmektedir. Literatür taraması dâhil ayrıntılı ve teorik bir inceleme için bk. Bozpinar (2021).

¹³ Mancınık, ipek kozasından iplik çekilmesinde kullanılan alettir. Önceleri ayakla itmek suretiyle güç verildiğinden tepme mancınık olarak adlandırılan bu aletlerin yerini 1840 sonrası faaliyete geçirilen ipek ipliği üretim tesislerinde buharlı mancınıklar almıştır (Baskıcı, 2005: 194-5, dipnot 92). Buharlı mancınık, tepme mancınığa göre daha az yer kapladığından olsa gerek “kısa mancınık” olarak adlandırılmıştır.

¹⁴ Bu gelişmeler Fransızlar tarafından başlatılmış ve devam ettirilmiştir. Fransa'dan gelen göçlerle Bursa'da bir Frenk kolonisi kurulmuştur. 1851 yılında bu koloninin 67 kişi olduğu belirtilmektedir. Ayrıntılar için bk. Yaşayanlar (2015).

¹⁵ Burada esas belirleyici unsur, yeni usulle üretilen ham ipek fiyatı ile eski usulle üretilenin arasındaki büyük fark olmuştur. Bu kapsamda 1835'te ilkinin tefesinin 110, ikincisinin ise 60 kuruş olduğu belirtilebilir. Hiç şüphesiz bu kadar büyük fiyat farkı girişimcileri güdülemiştir. Böylece Bursa'da ilk filatür tesisi 1838'de faaliyete geçmiştir (Dalsar, 1960: 408). Bursa

üzere Bursa yöresinde XIX. yüzyılda filatür tesislerinin kuruluşuyla birlikte ham ipek üretimi 1840 yılında önceki döneme göre yaklaşık 6 kat artarak 77 bin kilodan 482 bin kiloya yükselirken, filatür tesisi sayısı da yüzyıl boyunca artmış (1852’de 9 iken, 1900’de 40’a yükselmiş) ve üretimdeki tesis payı tedricen artarak 1865 yılında %100’e ulaşmıştır.¹⁶

Tablo 2: Bursa Yöresinde Ham İpek Üretim Düzeyleri (1.000 kg)

Yıllar	Üretim Miktarı	Filatür Tesisi Üretiminin Oranı (%)	Filatür Tesisi Sayısı
1817	62 ilâ 77	-	-
1840	482	-	-
1846	591	-	-
1848	382	-	-
1850	459	9	-
1852	486	16	9
1853	382	22	13
1855	509	-	-
1857	366	50	-
1858	242	75	15
1860	193	78	17
1861	299	79	-
1863	280	65	21
1865	127	100	22
1867	165	92	-
1869	131	93	-
1871	153	92	-
1874	100	-	-
1876-1880	85	-	31
1881-1885	140	-	32

yöresindeki ilk filatür tesisleri için ayrıca bk. Erder (1978). Altun’a (2013: 53) göre, bu dönemde Bursa’daki filatür tesislerinin üretiminin %90’ı Avrupa’ya ihraç edilmiştir ve bu ihracat 500 bin Osmanlı Lirası hasılat getirmiştir. Aktar (1990: 160), Bursa’daki filatür tesislerinde yöredeki el tezgâhlarının ihtiyacı için değil, Fransa’nın Lyon şehrindeki dokumacılar için ham ipek üretildiğini, Bursa’nın böylece dünya ekonomisine ham ipek ihracı yoluyla eklenilen bir şehre dönüştüğünü ve XIX. yüzyılın ikinci yarısında yöre ihracatında Fransa’nın payının %90 olmasının yanında bunun da tamamen ham ipek ve koza kalemlerinden oluştuğunu belirtmektedir. Buna göre, XIX. yüzyılda Bursa ipek sektöründe dokuma imalatından ham ipek üretimine geçilmesi şeklindeki dönüşümün, Wallerstein’in (2004) kavramsallaştırmasıyla bir tür kapitalist dünya-sistemine eklenme olduğu söylenebilir. Nitekim ulaşım sisteminin de Lyon’a ham ipek sevkiyatını kolaylaştırmak üzere düzenlendiği belirtilmektedir: 1892’de faaliyete geçirilen 42 kilometre uzunluğundaki Mudanya ile Bursa arasındaki demiryolu hattının inşa edilmesindeki başlıca sebep Bursa yöresinde üretilen ham ipeğin elverişli yoldan limana taşınarak oradan da Fransa’nın Marsilya şehrine gemilerle gönderilmesi düşüncesi olmuştur (Aktar, 1990: 177). Benzeri bir değerlendirme 1866’da faaliyete geçirilen İzmir-Aydın demiryolu için geçerlidir. Buna göre; demiryolundan yararlanılmasına bağlı olarak 1901’e kadar İzmir limanından gerçekleşen ihracatın %42-63 oranında kuru üzüm-incir, afyon ve palamut gibi sınırlı kalemden oluşması ihracatın belli ürünler merkezinde yoğunlaşması yönüyle Batı Anadolu’nun Avrupa’nın ham madde tedarikçisi niteliğini göstermiştir (Kurmuş, 1982). Bu süreçte devlete ait Hereke Kumaş Fabrikası’na ham ipek sağlamak üzere 1851’de Bursa İpek Fabrikası kurulmuştur. Tesisin adı arşiv belgelerinde "Fabrika-i Hümayûn", "Bursa İpek Fabrika-i Hümayûnu", "Bursa Harir Fabrika-i Hümayûnu" ve "Bursa Harir Mancinik Fabrika-i Hümayûnu" olarak geçmektedir (Çakıcı, 2010: 20-1). Diğer taraftan Bursa’da Osmanlı hanedan ailesine ait başka ipek tesislerinden de bahsedilmektedir: Namazgâh’ta Valide Sultan Aliyetüşşan’ın ipek tesisi, Setbaşı’nda Pertevniyal Valide Sultan’a ipek tesisi ve İshâkşah Mescidi karşısındaki Abdülmecit’in annesine ait tesis (Kaplıanoğlu, 2006: 100).

¹⁶ Diğer taraftan üretim artışları, ham ipek üretiminin vergilendirilmesi boyutuyla devletin vergi gelirlerinin artışı anlamına da gelmektedir. Dolayısıyla fiskalizm ilkesinin de XIX. yüzyıl boyunca Bursa ipek sektöründe geçerli olduğu söylenebilir. Bununla birlikte çalışmanın sınırlılığı içinde bu konu incelenmemiştir. Ayrıca bk. Kazgan (1985), Önsöy (1999), Quataert (2008), Quataert (2011), Altun (2013) ve Aras (2021).

1886-1890	186	-	-
1891-1895	264	-	38
1896-1900	401	-	40
1901-1905	517	-	-
1906-1908	610	-	41

Kaynak: Quataert (2011: 220), Ökçün (1997: 13, 15, 133).

Diğer taraftan geleneksel yöntemlerle (tepme mançınıkla) ham ipek üretim faaliyetlerinin devam ettiği belirtilmelidir. Öyle ki 1856 yılında dahi Bursa’da hâlâ 7 bin-8 bin tepme mançının üretimde kullanıldığı bilinmektedir (Quataert, 2011: 212).

5. Sonuç

Sanayi Devrimi’ni gerçekleştirmiş Avrupa ekonomilerinin görece ucuz mallarının ülke pazarını istila etmesiyle Osmanlı ekonomisinin XIX. yüzyılda peyderpey gerilediği hususunda iktisat tarihçileri arasında mutabakat bulunmaktadır. Bununla birlikte bu gerilemenin çöküş niteliğinde olmadığı ve yerli üreticilerin ülke içindeki pazar payları küçülse de bazı mekanizmalarla Avrupa menşeli malların rekabetine karşı direnebildikleri de ileri sürülmektedir.

Kapitalist piyasa kuralları çerçevesinde Osmanlı ekonomisinin “çöktüğü” ve “gerilediği” nitelendirmeleri yerinde değerlendirmeler olarak kabul edilebilir. Bununla birlikte Osmanlı ekonomisinin kapitalizm öncesi yapısı dikkate alındığında bu kabul tartışmalı hale gelmektedir çünkü Osmanlı toplumu gibi kapitalizm öncesi yapıya sahip toplumlarda kapitalist rasyonellik yani Weberyan objektif rasyonalite değil geleneklerin belirlediği subjektif rasyonalite geçerli olmuştur. Bu yüzden Osmanlı ekonomisinin analizinde Osmanlı yöneticilerinin iktisadi faaliyetlerde referans çerçevesini oluşturan iktisadi zihniyet ilkelerinin dikkate alınması daha uygun olacaktır. Bu ilkeler iâşe, gelenekçilik ve fiskalizm olmuştur.

Bu çalışmada Bursa ipek sektörünün XIX. yüzyıldaki gelişimi iktisadi zihniyet ilkeleri çerçevesinden incelenmiştir. Diğer Osmanlı üretim sektörlerine göre daha kurumsallaşmış piyasa ilişkilerine sahip olması nedeniyle söz konusu sektör araştırma konusu olarak seçilmiştir.

Elde edilen temel sonuç, Avrupa menşeli ürünlerin Osmanlı pazarına girmesine bağlı olarak XIX. yüzyılda Bursa ipek sektörü yapısal bir dönüşüm geçirmiştir. Görece ucuz ithal İngiliz pamuk ipliğinin ipekli ve diğer kumaşlar üretiminde yaygın kullanımı, resmi düzenlemelerle saptanan giyim standardının iptalinin de etken olduğu giyimde moda değişimi gibi etkenler ipekli üretimini ve tezgâh sayısını dönem boyunca tedricen geriletmiştir. Bunun dışında Avrupa’nın şiddetli talebiyle yükselen ham ipek fiyatları yörede ham ipek üretim faaliyetini cazip duruma getirmiş ve Bursa, ipekli konusundaki şöhretini kaybederek ham ipeğiyle tanınır olmuştur. Şehirdeki filatür tesislerinin açılışı bu kapsamda değerlendirilmelidir. Bu tesisler üretimin atölye çatısı altında çok sayıda işçinin çalıştırılması yönüyle manüfaktür nitelikteki kapitalist üretim aşamasına geçildiği anlamına gelmektedir.

Diğer taraftan sektörün yapısal dönüşümü ham madde üretiminde uzmanlaşma şeklinde tezahür ettiğinden uluslararası iş bölümüne dâhil olmanın bir sonucu olarak “sanayisizleşme”nin bir örneği olarak düşünülebilir. Bununla birlikte bu çıkarımımız mutlak bir nitelik arz etmemektedir çünkü ham ipek üretiminde geleneksel yöntemle (tepme mançınıkla) faaliyet kısmen devam ettirilmiştir. Öyle ki filatür tesislerinin sayısında büyük artış sonrası 1856 gibi geç bir tarihte bile hâlâ 7 bin-8 bin tepme mançının faal olduğu bilinmektedir.

Sanayisizleşme çıkarımımızın mutlak olmadığına dair başka bir husus ipekli üretiminin geleneksel yöntemlerle (el tezgâhlarında) yerel zevklere uygun imalat taleplerine yönelik olarak devam ettiğidir. Yerel zevklere hitap eden poşu, keyfiye, eşarp, krep, kutnu, abani ve eski kadifelerin el tezgâhlarında dokunmasına XX. yüzyıla kadar devam edilmiştir.

Zihniyet ilkeleri çerçevesinde yukarıdaki elde edilen sonuçlar değerlendirildiğinde; ilk olarak devletin ülke genelinde loncaları kaldırması iâşe ilkesinin de gelenekçilik ilkesinin de terk edilmesi anlamına gelmektedir. İkinci olarak, çalışmanın sınırlılığını aşmamak adına incelenmemiş olsa da sektörün vergilenmesine devam edilmesi üretim artışlarının sektörden elde edilen vergi hasılatını da arttırdığı anlamına gelmektedir ki bu da fiskalizm ilkesinin bir uygulaması olarak kabul edilebilir. Esasında

zihniyet ilkelerinin fiskalizm hariç uygulamadan kalkması kapitalist yönde bir gelişimin ifadesi olarak da değerlendirilebilir.

Kaynakça

- Aktar, A. (1990). *Kapitalizm, az gelişmişlik ve Türkiye’de küçük sanayi*. İstanbul: Afa.
- Alkan, N. (2005). *Bursa’da ipek üretim ve ticaretinin doğu ülkeleriyle olan ilişkisi: 15-16.yy.lar* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa.
- Altun, D. (2013). *XIX. Yüzyılda Bursa’da ipek böcekçiliği* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Aras, O. (2021). *19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda ipekçilik: İmalat, ticaret ve vergilendirme* (Yayımlanmamış doktora tezi). Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas.
- Baskıcı, M. M. (2005). *1800-1914 yıllarında Anadolu’da iktisadi değişim*. Ankara: Turhan Kitabevi Yayınları.
- Bozpinar, C. (2018). *Osmanlı Devleti’nde iktisadi zihniyet ve sanayileşme sorunsalı: Bursa ipek sektörü örneği* (Yayımlanmamış doktora tezi). Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Bozpinar, C. (2020). Weberyen subjektif rasyonalite: Osmanlı iktisadi zihniyeti. *Efil Journal*, 3 (9), 126-145.
- Bozpinar, C. (2021). Osmanlı kapitalist üretimi örneği: XIX. yüzyıl Bursa ipek manüfaktürleri. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 10 (1), 325-44.
- Çakıcı, M. (2010). *Osmanlı sanayileşme çabalarında Bursa İpek Fabrikası örneği: 1851-1873* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Çiftçi, C. (2017). *Bursa’da ipekçilik: 1837-1990*. Bursa: Bursa Kültür A.Ş.
- Çizakça, M. (1980). A short history of the Bursa silk industry: 1500-1900. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 23(1/2), 142-52, <https://www.jstor.org/stable/3632237>
- Dalsar, F. (1960). *Türk sanayi ve ticaret tarihinde Bursa’da ipekçilik*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi.
- Erder, L. T. (1976). *The making of industrial Bursa: Economic activity and population in a Turkish city: 1835-1975* (Yayımlanmamış doktora tezi). Princeton University, Princeton.
- Erder, L. (1978). Bursa ipek sanayiinde teknolojik gelişmeler: 1835-1865. *ODTÜ Gelişme Dergisi: 1978 Özel Sayısı*, 111-22.
- Ergenç, Ö. (2014). *XVI. yüzyılın sonlarında Bursa* (2. baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Faroqhi, S. (2002). İktisat tarihi (1500-1600). S. Akşin (Ed.), *Türkiye tarihi 2: Osmanlı Devleti (1300-1600)* (7. baskı) içinde (s.145-205). İstanbul: Cem Yayınevi.
- Issawi, C. (1980). *The Economic history of Turkey: 1800-1914*. Chicago: The University of Chicago.
- İnalçık, H. (1960). Bursa I-XV. asır sanayi ve ticaret tarihine dair vesikalar. *Belleten*, 24 (93), 45-102.
- İnalçık, H. (1969). Capital formation in the Ottoman Empire. *Journal of Economic History*, 1 (29), 97-140.
- İnalçık, H. (2009). Bursa ipek ticareti-1550’ye kadar. H. İnalçık ve D. Quataert (Ed.), *Osmanlı İmparatorluğu’nun ekonomik ve sosyal tarihi* (cilt 1, 3. baskı), (Çev.) H. Berktaş. İstanbul: Eren Yayıncılık.
- İnalçık, H. (2020). İpek. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam ansiklopedisi* (cilt 22, s.362-365). <https://islamansiklopedisi.org.tr/ipek#2-osmanli-devleti>.
- Kaplanoğlu, R. (2006). *Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Bursa: 1876-1926*. İstanbul: Avrasya Etnografya Vakfı.

- Kaygalak, S. (2008). *Kapitalizmin taşrası: 16. Yüzyıldan 19. Yüzyıla Bursa'da toplumsal süreçler ve mekânsal değişim*. İstanbul: İletişim.
- Kazgan, H. (1985). Düyun-u Umumiye. İçinde *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* (cilt 3, s.691-716). İstanbul: İletişim.
- Kurmuş, O. (1982). *Emperyalizmin Türkiye'ye girişi* (3. baskı). Ankara: Savaş.
- Laurent, B. St. (1989). *Ottomanization and modernization: The architectural and urban development of Bursa and the genesis of tradition (1839-1914)* (Doktora tezi). Harvard University, Cambridge.
- Ökçün, A. G. (1997). *Osmanlı sanayii 1913, 1915 yılları sanayi istatistiki*. Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü.
- Önsoy, R. (1999). *Mali tutsaklığa giden yol: Osmanlı borçları (1854-1914)*. Ankara: Turhan Kitabevi.
- Öztürk, F. (2017). *Tarihte Bursa esnafı: Sermaye, borç ve alacakları açısından (1800-1839)*. Bursa: Bursa Kültür A.Ş.
- Quataert, D. (2006). 19. Yüzyıla genel bakış: İslahatlar devri (1812-1914). H. İncelik ve D. Quataert (Ed.), *Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik ve sosyal tarihi 2* (2. baskı, A. Berktaş, S. Andıç ve S. Alper, Çev.) içinde (s.885-1051). İstanbul: Eren.
- Quataert, D. (2008). *Anadolu'da Osmanlı reformu ve tarım: 1876-1908*. (Çev. N. Ö. Gündoğan ve A. Z. Gündoğan). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür.
- Quataert, D. (2011). *Sanayi Devrimi çağında Osmanlı imalat sektörü* (3. baskı). (Çev. T. Güney). İstanbul: İletişim.
- Taşkın, Ü. (2005). *Osmanlı Devleti'nde kullanılan ölçü ve tartı birimleri* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.
- Wallerstein, I. (2004). *World-systems analysis: An introduction*. Durham: Duke University.
- Yaşayanlar, İ. (2015). Bir Anadolu şehrinde Frenk kolonizasyonu: Bursa'da Fransız varlığı (1834-1926). *Journal of Turkish Studies*, 43, Yusuf Oğuzoğlu Armağanı, 125-156.

Derleme Makale

Bursa İpek Sektörünün XIX. Yüzyılda Yapısal Dönüşümü

Structural Transformation of Bursa Silk Sector in the XIXth Century

Cumali BOZPİNAR

Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı (Millî Emlak Genel Müdürlüğü)

cumalispontik@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-8760-5253>

Extended Summary

Introduction

There is an agreement among economic historians that the Ottoman economy gradually declined in the XIXth century, as the relatively cheap goods of the European economies that had realized the Industrial Revolution invaded the country's market. However, it is argued that this decline is not a collapse and that domestic producers are able to resist the competition of European origin goods with some mechanisms, even though their market shares in the country are shrinking.

The descriptions of the Ottoman economy as "collapsed" and "declined" within the framework of capitalist market rules can be accepted as appropriate assessments. However, this acceptance becomes controversial when the pre-capitalist structure of the Ottoman economy is taken into account, because in societies with a pre-capitalist structure such as the Ottoman economy, capitalist rationality, that is, not Weberian objective rationality, but subjective rationality determined by traditions was valid. Therefore, in the analysis of the Ottoman economy, it would be more appropriate to consider the principles of economic mindset that constitute the reference frame of the Ottoman administrators in economic activities (Genç, 2012; Bozpınar, 2018).

Mehmet Genç revealed some principles of economic mindset in his analysis for the Ottoman society. These principles, which are Weberian subjective rationality, have been *iaşe* (provisionism), traditionalism (*gelenekçilik*) and fiscalism (Bozpınar, 2018; Bozpınar, 2020). *İaşe* can be expressed as "keeping the amount of goods supplied in the market as high as possible by strict intervention by the state in the whole process until the final consumer takes care of the economic issues in favor of the consumer". It should be noted that this principle also encompasses that artisans should not have difficulties in procuring raw materials. Traditionalism can be defined as "maintaining the established order (*kurulu düzen*) in economic activities and observing established (traditional, *geleneksel*) rules". Fiscalism, which is the last principle, can be defined as "observing the aim of increasing the state revenue from economic activities as much as possible and preventing the decline of the achieved level".

In this study, the development of the Bursa silk industry in the XIXth century was examined within the framework of the principles of economic mindset. Since it has more institutionalized market relations compared to other Ottoman production sectors, this sector was chosen as the research subject.

Method

In the study, a method of comparing and evaluating the information compiled from secondary sources was followed.

Results

Silk industry in Ottoman Bursa in the XIXth century, it lost its reputation for silk products by undergoing a structural transformation and turned to raw silk production, almost all of which were sent to Europe.

When we go into detail, we can talk about the effects of two trends, both continuity and simultaneity, in the development of raw silk production, mainly for export purposes. On the one hand, due to the increase in welfare in Europe, the increase in per capita fabric consumption has also increased the demand for raw silk. On the other hand, the labor force required for the production of large amounts of raw silk has emerged in the country. One of the determinants of the latter development is that some weavers had to leave the craft as the demand for silks declined since the 1820s. Regarding the domestic development, it can also be accepted that those who hand-spin cotton yarn due to the cheapness of imported cotton yarn tend to turn to silk spinning business with increasing income. Apart from this, it can be stated that domestic and foreign traders, who have the necessary capital, turn the foreign demand into an opportunity and organize the existing workforce in the country (Quataert, 2011).

Moreover, they opened large mills where the standard quality raw silk they needed was produced and provided these facilities with short catapults and other necessary equipment (Quataert, 2011: 209-10). Apart from this, they brought the method that facilitates the process of drawing silk thread by steaming the cocoons, which became widespread in Europe, to Bursa. Thus, the silk drawing activity performed with traditional methods in Bursa was replaced by the filature facilities where steam power was used in production, and the production doubled in the 1840-1850 period. Due to the fact that the use of steam power facilitates the work, the mentioned facilities have increased rapidly in the region (Quataert, 2006: 1021-2; Altun, 2013: 23-4).

With the establishment of filatur facilities in Bursa region, raw silk production increased 6 times from 77 thousand kilos to 482 thousand kilos in 1840 compared to the previous period, while the number of filatur facilities increased throughout the century (from 9 in 1852 to 40 in 1900) and the share of the facility in production gradually increased and reached 100% in 1865.

On the other hand, it should be noted that raw silk production activities continue with traditional methods (with kick catapult). So much so that even in 1856, it is known that 7 thousand to 8 thousand kick catapults were still used in production in Bursa (Quataert, 2011: 212).

Conclusion

The main result was that Bursa silk industry underwent a structural transformation in the XIXth century, depending on the entry of European origin products into the Ottoman market. Factors such as the widespread use of relatively cheap imported English cotton yarn in the production of silk and other fabrics, and the change in fashion in clothing, which was also influenced by the cancellation of the clothing standard determined by official regulations, gradually decreased the production of silk and the number of looms throughout the period. Apart from this, the raw silk prices, which rose with the fierce demand of Europe, made the raw silk production activity attractive in the region and Bursa lost its reputation in the field of silk and became known for its raw silk. The opening of the filature facilities in the city should be evaluated in this context. These facilities mean that the production has moved to the capitalist production stage with a manufacturing nature in terms of employing a large number of workers under the roof of the workshop.

On the other hand, since the structural transformation of the sector manifests itself in the form of specialization in raw material production, it can be considered as an example of "deindustrialization" as a result of being included in the international division of labor. However, this inference of ours is not absolute, because the traditional method of raw silk production (with a kick catapult) was partially continued. So much so that even as late as 1856, after the great increase in the number of filature facilities, it is known that 7 thousand to 8 thousand kick catapults are still active.

Another point that our deindustrialization conclusion is not absolute is that the production of silk continues with traditional methods (hand looms) in line with the production demands suitable for local tastes. Weaving of posh, arbitrariness, scarf, crepe, *kutnu*, *abani* and old velvets that appeal to local tastes on hand looms continued until the XXth century.

When the above results are evaluated within the framework of mentality principles; first of all, the abolition of the guilds throughout the country means that both the principle of *iase* and the principle of traditionalism are abandoned. Secondly, although it has not been examined in order not to exceed the limitations of the study, the continuation of taxation of the sector means that the increase in production

also increases the tax revenue from the sector, which can be accepted as an application of the principle of fiscalism. In fact, the abolition of the principles of mindset, with the exception of fiscalism, can also be considered as an expression of a development in the capitalist direction.